

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΗΝ ΕΠΕΤΕΙΟ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΜΑΧΗΣ

Γρηγόριος Δίκαιος ή Παπαφλέσσας: Ο Απόστολος του Έθνους και της Ελευθερίας
Ο ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ Ν. ΠΟΛΙΤΗ ΣΤΑ ΕΓΚΑΙΝΙΑ ΤΟΥ ΝΑΪΔΡΙΟΥ ΤΟ
1911

ΜΕΣΣΗΝΙΑΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΠΕΜΠΤΗ 22 ΜΑΪΟΥ 2008 ΣΕΛΙΔΑ 7

Τη μεγάλη θυσία του θρυλικού Αρχιμανδρίτη Γρηγορίου Δικαίου ή Παπαφλέσσα, εξήρε στον εμπνευσμένο πανηγυρικό του λόγο το 1911, ο αείμνηστος Νικόλαος Πολίτης, Καθηγητής της Λαογραφίας, τον οποίον και δημοσιεύουμε παρακάτω, λόγω της επίκαιρης προχθεσινής γιορτής:

"Ποια είναι η φωνή εκείνη, η τόσην έχουσα δύναμην και επιβολήν ώστε να συναγείρη τοσούτο πλήθος εις τον ερημικόν τούτον χώρον; ποίον είναι το αίτιον, ένεκα του οποίου συγκίνησις βαθύτατη κατέχει σήμερον τας ψυχάς πάντων ημών, οίτινες αθρόοι προσήλθομεν από τα πλησίον και από μάκρυνα μέρη, από της Μεσσηνίας και από της λοιπής Ελλάδος; Δεν είναι μόνον της εκκλησίας, η πρόσκλησις όπως παραστώμεν εις την σεμνήν θρησκευτικήν τελετήν των εγκαινίων του ιερού ναού η προκαλέσασα τη συνάθροισιν ημών. Δεν πληροί την ψυχήν ημών μόνον η κατάνυξις εκ του απέριττου μεγαλείου, το οποίον ενέχει η καθοσίωσις νέου οίκου εις την λατρείαν του θείου. Αλλά συγκινεί την καρδίαν ημών ισχυρότατα η μεγαλόφρων γνώμη, η υπαγορεύουσα την εκλογήν του τόπου τούτου προς ίδρυσιν του ιερού τούτου ναού και τον προσδιορισμόν προσθέτου πλην της λατρείας αυτού σκοπού, την φύλαξιν των οστών των εις το Μανιακή πεσόντων μαρτύρων της ελευθερίας και την διαίονισιν της ευκλεούς μνήμης αυτών.

Δια της οικοδομής επί του πεδίου της μάχης ιερού σκηνώματος, δια της περισυλλογής, και της καταθέσεως εν τη κρύπτη αυτού των εγκατεσπαρμένων τήδε κακείσε οστέων, δια του χαρακτηρισμού του ναΐδριου ως αναμνηστικού, διατρανούντος ότι ακμαία διατηρείται των ενδόξων νεκρών η μνήμη, εκπληρούται σήμερον τέλος υποχρέωσις ιερά, υποχρέωσις, ήτις επεβάλετο επιτακτική εις τους Έλληνας ευθύς ως εσαρώθησαν από της Πελοποννήσου τα βάρβαρα στίφη του Ιμβραίμ, αλλ' ήτις όμως παρέμενεν ανεκτέλεστος επί τρεις άλας γενεάς. Την υστεραίαν της αιματηράς καταστροφής του στο Μανιάκι ο Αιγύπτιος στρατάρχης περισυνέλεξε τους νεκρούς των πολεμιστών αυτού, και απέδωκεν εις αυτούς, τους επικήδειους τιμάς. Η γη της Μεσσηνίας ενέκλεισεν εις τους κόλπους της, και παρέσχε την γαλήνην του τάφου εις τους Αιθίοπας δούλους και τους Αιγυπτίους φελλάχους, οίτινες αβούλωσ υπό το πρόσταγμα του δεσπότη των έπεσαν αγωνιζόμενοι προς υποδούλωσαν, της χώρας, ήτις εδίδαξε τον κόσμον την ελευθερίαν και κατηύγασεν αυτόν δια του φωτός του ανθρωπισμού. Αλλά τ' άταφα σώματα των ανδρών, οίτινες επότισαν την πάτριον γην δια του, αίμιάτος των, όπως αναβλαστήση το καλλίκαρπον δένδρον της ελευθερίας, των ανδρών οίτινες διετήρησαν μέχρι της ύστατης πνοής, το αδάμαστον φρόνημα και τους ευγενέστατους πόθους περί απελευθερώσεως της Πατρίδος, τα σώματα των ανδρών τούτων εκήδευσαν τα θηρία και τα όρνεα. Τα οστά αυτών, έκθετα εις το ύπαιθρον αφειμένα, μαστιζόμενα υπό των όμβρων και των ανέμων, ήσαν άφωνος έλεγχος της ολιγωρίας και της

αστοργίας των υιών και των εγγονών των καρπουμένων τα εκ του θανάτου των ανδρών εκείνων εκπηγάσαντα αγαθά. Αλλά τη πρωτοβουλία του σεβαστού και πεφλομένου ιεράρχου ημών, του οποίου εξ ίσου φλέγει την ψυχήν, ως την του πρωταγωνιστού του Μανιάκι, ό ένθεος ζήλος της ευσεβείας και της φιλοπατρίας, δια του αξιαγάστου ζήλου και των μερίμων επιτροπείας Μεσσηνίων, εξεπληρώθη το ιερόν χρέος. Και μετά συναισθήματος ανακουφισεώς, διότι ελύθη μομφή, ήτις οσημέραι καθίστατο δεινότερα εφ' όσον παρήρχετο ο χρόνος, προσετρέξαμεν προθύμως εις την τελετήν, την επισφραγίζουσιν την εκδήλωσιν της εθνικής ευγνωμοσύνης εις τους μάρτυρας του Μανιακίου.

Ότε η Χριστιανική θρησκεία, κατισχύσασα τους αναντιμαχομένους αυτή επεκράτησε νικηφόρος εις το Ρωμαϊκόν κράτος, έσπευδον οι πιστοί, σεβόμενοι και τιμώντες την μνήμην των υπέρ της Χριστιανικής πίστεως μαρτυρησάντων κατά τους χρόνους των διωγμών να εγειρώσιν επί του τόπου, όπου έκαστος αυτών εθανάτωθη ευκτήριον οίκον, τον οποίον εκάλουν Μαρτύριον και εις τον οίκον τούτον κατέθετον τα λείψανα του μάρτυρος. Ευτυχής η έμπνευσις του σεβαστού ιεράρχου ημών καθ' όμοιον τρόπον να λαμπρυνθή η μνήμη των πεσόντων εις το Μανιάκι.

Ήσαν ούτοι και μάρτυρες της πίστεως, αντισταθέντες εις φανατικά στίφη του Ισλάμ, και μάρτυρες της ελευθερίας, αγωνισθέντες ν' αποτινάξωσι τας νέας λύσεις, τας οποίας χαλκεύσας εκόμιζεν ο σατράπης της Αιγύπτου δια να περισφίγξη την συντρίψασαν ήδη τας αλύσεις της Οσμаниκής τυραννίας πατρίδος μας. Και μείζων έτι τιμή και δόξα προσήκεν εις τους μάρτυρας τούτους, διότι ο θάνατος αυτών δεν ήτο απεγνωσμένων ελπίδων αναγκαία καταστροφή, αλλά θυσία προοιωνίζουσα βεβαίαν την σωτηρίαν. Ο θάνατος αυτών δεν προκαλεί τον οίκτον, τον κλήρον των άκαρπων συμφορών, αλλά κινεί το θαυμασμόν, το στεφάνωμα των γενναίων και μεγαλουργών πράξεων.

Ναι, αληθώς η ηρωική θυσία του Μανιάκι δεν απέβη άκαρπος. Εις ώραν δεινότατου κινδύνου της πατρίδος, εις ώραν γενικής καταπτώσεως του φρονήματος, εις ώραν καθ' ην επιστεύετο ότι εξεμηδενίσθησαν πενταετείς αγώνες και απέλπιδες πάντες ανέμενον αναπόφευκτον κσταστροφήν, το άγγελμα της αιματηρότατης μάχης, ανακαλούν εις την μνήμην τό αρχαίον περικλεές παράδειγμα των Θερμοπυλών, ενέπλησε μένους και θάρρους τους Έλληνας, ετόνωσε τα σώματα και εστόμωσε τας ψυχάς αυτών προς τον περί πάντων αγώνα. Η μάχη στο Μανιάκι είναι σταθμός, οπόθεν άρχεται νέα περίοδος της ιστορίας της μεγάλης επαναστάσεως ημών, η επακολουθήσασα εις την ευφρόσυνον περίοδον των δαφνών και των τροπαίων» και εις την στυγνήν μετά ταύτην περίοδον των εμφυλίων σπαραγμών και των μεγάλων εθνικών καταστροφών, η πλήρης θυσιών περίοδος της μέχρις εσχάτων αμύνης και των απεγνωσμένων αγώνων, η καταλήξασα εις του ποθητού σκοπού την εκπλήρωσιν.

Της σημασίας ταύτης της μάχης είχεν επίγνωσιν σαφή ο μεγαλόψυχος και μεγαλεπίβολος αρχιμανδρίτης ότε προ της κρισίμου στιγμής εβροντοφώνει εις τους υπ' αυτόν οπλαρχηγούς, ότι και ηττώμενοι θα αδυνατίσωσι τη δύναμιν του εχθρού, την δε μάχην εκείνην η ιστορία θα ονομάση Λεωνίδειον. Αλλά και ότε κατ' Απρίλιον μεσσόντα του 1825, καταλείπων τα δύο υπουργεία, τα οποία διηύθυνεν, ανελάμβανε την γενικήν αρχηγίαν της κατά του Ιμβραήμ εκστρατείας, ο Παπαφλέσσας μίαν είχεν εδραϊαν βουλήν, προς ένα και το αυτόν έτεινε σκοπόν: δι' εγχειρήματος παράτολμου να καταπλήξη μεν τον εχθρόν, τους δ' Έλληνας να κινήση εις θαυμασμόν προκαλούντα ένθεον ορμήν προς μίμησιν. Ηδιαφέρει παντελώς αν του εγχειρήματος η έκβασις θα έστεφε την κεφαλήν του με την δάφνην του νικητού, ή θα επέθετεν επ' αυτής τον ακάνθινον στέφανον του μάρτυρος.

Τα πράγματα της πατρίδος ίσαντο επί ξυρού ακμής. Εσφάδαζεν η Κρήτη υπό την πτέρναν του σατράπου της Αιγύπτου, σφαγαί και εξανδραποδισμοί ηρήμωσαν την Κάσον, και των Τουρκικών στόλων ο τρόμος, τα Ψαρά είχαν ήδη από πολλού μεταβληθεί εις ερείπια και τέφραν. Αδρανής και αγωνιώσα κατέκειτο η πατρίς, επτοημένη προς τας συμφοράς και τους δεινούς κινδύνους. Ούτε αι λαμπραί ναυτικοί νίκαι παρά την Σάμον και την Αλικαρνασόν, ούτε αι παρά την Κρήτην επιτυχίαι παρεκώλυσαν την πρόοδον του εχθρού και ο Ιμβραήμ έθεσε στερεόν τον πόδα εις την Πελοπόννησον, καταλαβών τα Μεσσηνιακά φρούρια. Σταθερώς και μεθοδικώς προέβαιεν ούτος εις εκτέλεσιν στυγερού σχεδίου του να υποδούλωση την χώραν, να εξοικήση τους επιζήσαντες κατοίκους αυτής και να εγκαταστήση εις αυτήν εποίκους εξ Αιγύπτου.

Εις την αναπτέρωσιν του ταπεινωθέντος φρονήματος, εις την συνένωσιν και σύνταξιν πασών των εθνικών δυνάμεων προς αποσόβησιν του επικειμένου ολέθρου συνετέλεσεν υπέρ παν άλλο γεγονός, υπέρ πάσαν άλλην ενέργειαν, υπέρ πάσαν άλλην σκέψιν η μάχη στο Μανιάκι. Η παράτολμος προσπάθεια προς αναχαίτισιν της προόδου της στρατιάς του εχθρού, εν αυτή τη αφετηρία των κινήσεων του, κατά την ανάπτυξιν όλου του όγκου των δυνάμεων αυτού, η περιφρόνησις του βέβαιου θανάτου, ην επέδειξαν ανπτάξαντες ευτόλμως τα στήθη των εις το πυρ και τας λόγγας εχθρού ασυγκρπτως υπέρτερου τον αριθμόν

αλλά και κατά την στρατηγικήν σύνταξιν πλεονεκτούντος, η ακράδαντος εκ των προτέρων απόφασις περί μη υποχωρήσεως εν πάση περιπτώσει η εμφανιζομένη αυτής της εκλογής του τόπου της μάχης, του μη έχοντος διέξοδον, πάντα ταύτα ενέπλησαν ιερού ενθουσιασμού τους Έλληνας και ενεφύσησαν μέγα φρόνημα εις τας ψυχάς αυτών. Το χυθέν αφθόνως ευγενές αίμα των προμάχων της πατρίδος εγέννησεν άσβεστον την δίψαν της εκδικήσεως, εστερεώθη δ' εις πάντας η πεποίθησις, ότι ελπίς σωτηρίας θα υπέφωσκε μόνον αν καθωδήγουν ,και κτήματα και σώματα και ψυχάς εις τον βωμόν της πατρίδος.

Της τροπής ταύτης του φρονήματος και των συναισθημάτων του έθνους κυριώτατος εργάτης και ρυθμιστής ήτο ο πρωταθλητής του Μανιακίου, ο αρχιμανδρίτης Γρηγόριος Δικαίος, ο Παπαφλέσσας. Ουδείς άλλος ίσως των Ελλήνων ήτο ικανώτερος αυτού προς το μέγα τούτο έργον. Αι πράξεις αυτού, όλος καθόλου ο βίος του, εδείκνυον φύσιν υπέροχον, όργωσαν προς τα μεγάλα και υψηλά; διάνοιαν εύστροφον, χαρακτήρα οξύν άνδρα ενί λόγω βαίνοντα κατ' ευθείαν ραγδαίως προς πραγμάτωσιν των σκοπών του, χωρίς να ύπολογίξη τα επιπροσθούντα εμπόδια, αλλά και χωρίς να ταράσσεται ή να ανακόπτεται υπ' αυτών. Τοιούτος εφάνη ότε εισεβίαζεν εαυτόν εις την ανωτάτην διοίκησιν της Φιλικής Εταιρείας. Τοιούτος ότε απόστολος έθνους της ελευθερίας διέτρεχε πολλές χώρας πείθων, παρασύρων, φρονηματίζων. Τοιούτος, ότε επέσπευδε την έκρηξιν της επαναστάσεως κατά μεν το τέλος Ιανουαρίου τόν 1821 εν τη συνελεύσει των αρχιερέων και των προκρίτων της Πελοποννήσου εν τω Αιγίω υποκαίον μεν των ομοφρόνων τον ζήλον, παραθαρρύνων δεν τους ενδοιάζοντας και δι' απειλών καταπτοών τους αντιλέγοντας και κατά τα μέσα του Μαρτίου εν Μάνη κατασιγάζων τας τελευταίας αντιρρήσεις του Πετρόμπεη.

Τοιούτος ότε επυρπόλει εν Κορίνθω τα σεράγια του Κιαμήλ μπέη, ίνα καταστήσας υπόπτους εξαναγκάση τους αμφιρρέποντας να μετάσχωσι του αγώνος. Πάσαν οϊανδήποτε τέχνην έκρινεν εύχρηστον, αν ήτο πρόσφορος προς τον επιδιωκόμενον ιερόν σκοπόν, και εχώρει ανενδοιάστως και εις ατραπούς, αν επίστευεν ότι έφερον ασφαλώς και ταχέως εις ποθητόν τέρμα. Όμοιος προς καταϊγίδα ορμητικήν, ήτις φέρει μεν και τινας ζημίας εις τους αγρούς, αλλά καθαιρεί και εξυγιαίνει τον αέρα, παρέβλεπεν εν ταις ενεργείαις του τας αναπόδραστους καταστροφάς, αν πολλώ μείζονα αυτών υπελόγιζε την γενικήν ωφέλειαν. Δια τας μεγάλας αρετάς αυτού, την φλογεράν φιλοπατρίαν, την παραβολωτάτην τόλμην, την πολυπράγμονα δραστηριότητα, την ευκολίαν της μεταβολής των τρόπων εις έτερον εξ έτέρου, εκ της τρυφής εις τας κακουχίας, το αρρενωπόν κάλλος της μορφής, ο Παπαφλέσσας επέβαλλε σέβας, υπακοήν, αγάπην εις τους υπ' αυτούς, είλκυε την συμπάθειαν και την εκτίμησιν του λαού, εις δε τους αντιπάλους ήτο επίφοβος μάλλον ή μισητός. Προς το φρόνημα και τον χαρακτήρα τοιούτου ανδρός ομόλογος ήτο η απόφασις αυτού περί διεξαγωγής του κατά του Ιμπραΐμ αγώνος. Αναλαβών την αρχηγίαν της εκστρατείας κατήλθεν ταχέως μετ' εύάριθμων πολεμιστών εκ Ναυπλίου εις την παρά την Καλαμάταν Φρουτζάλαν. Δεν ηθέλησε ν' αναμείνη την συγκέντρωσιν πασών των δυνάμεων αυτού ούτε να μεταθέση την άμυναν εις τας στενοπορίας του Λύκaiου, αποφράσων τας εκ της Μεσσηνίας εις την Αρκαδίαν και την λοιπήν Πελοπόννησον εξόδους. Διότι ούτω θ' άφηνεν έκθετον εις την αγρίαν ορμήν του αφρικανικού τυφώνος την Μεσσηνίαν η δ' ακώλυτος καταστροφή και ερήμωσις της χώρας ταύτης, επερχόμενη αμέσως μετά την παρά το Κρεμμύδι ήτταν, την καταστροφήν των εν Σφακτηρία και την παράδοσιν του Νεοκάστρου, θα εσήμαινε μονονουχί το τέλος της επαναστάσεως. Η άνανδρος εγκατάλειψις της Μεσσηνίας θα επηύξανε την ύβριν και το θράσος του ανηλεούς εχθρού, τοσούτο δε θα συνετάρασσε τας ψυχάς, θα εταπείνου το φρόνημα και θα παρέλιε τας δυνάμεις των Ελλήνων, ώστε αμφίβολον θα ήτο αν θ' απειριώντο πλέον ν' αντιτάξωσι και ασθνεστάτην αντίστασιν μάλλον δε βέβαιον εφαινετο ότι θεθορυβημένοι και συγκεχυμένοι τας γνώμας, θα διεσκορπίζοντο φροντίζοντες έκαστοι περί της ίδιας σωτηρίας, ασυντάκτους δε και κατεπτοημένους θα κατελάμβανεν αυτούς οικτρός όλεθρος. Οξέως και ευστόχως εκτιμήσας τα πράγματα ο Παπαφλέσσας έκρινεν ότι ήτο χρεία παραβόλων αποφάσεων και ριψοκίνδυνων τολμημάτων. Έπρεπε να πλήξη τον εχθρόν εις τα καιριώτατα, πεποιθώς ότι και η αποτυχία λαμπρού άνδραγαθήματος θα προσεπόριζεν εις τον υπέρ ελευθερίας αγώνα πλείονα και ασφαλέστερα ωφελήματα της βραδείας και περιεσκεμμένης αναμονής. Ούδ' εφοβείτο μη πίπτοντας αυτού του αρχηγού της εκστρατείας, διαλυθή η δύναμις των Ελλήνων και καταστή αδύνατος η αντίστασις. Ήδη εν Φρουτζάλα ευρισκόμενος έμαθεν ότι εκείνο, όπερ διακαώς επόθει και υπέρ ου συντόνως ειργάσθη, εκείνο όπερ επιτυγχάνων εσκοπέι να αξιώση ως γέρας των αγώνων του, επήλθεν επιβληθέν υπό της ανάγκης των πραγμάτων, η αποφυλάκισις του Κολοκοτρώνη, η αμνηστία των ηττημένων αντικυβερνητικών και η συνδιαλλαγή και η λήθη των εμφυλίων κακών. Εγίγνωσκεν ο Παπαφλέσσας ότι την μέχρις εσχάτων άμυναν κατά του επιδρομέως θα διηύθυνε του λοιπού ο εξολοθρευτής του Δράμαλη και επροχώρησε προς συνάντησιν τού εχθρού.

Η σύρραξις έγινε ενταύθα, εις το μεταξύ του χωρίου Μανιάκι και Πεδεμμένσιν χώρον, εις τους τρεις εκείνους λόφους τους οποίους έκτοτε ο λαός ωνόμασε ταμπούρια του Παπαφλέσσα. Εις τα πρόχειρα και ασθενέστατα εκείνα οχυρώματα ευαριθμότατοι οπλίται, περί τους εξακόσιους μόλις, ανέμενον την δεκαπλασίαν δύναμιν του εχθρού. Οι λοιποί των συνοδευσάντων τον Παπαφλέσσαν είχαν αποχωρήσει από της προτεραίας από της 19ης Μαΐου, αφού είδον τον Ιμπραΐμ αθροίζοντα και επιθεωρούντα τον στρατόν αυτού παρά το χωρίον Σκάρμικα.

Αλλά το ενδεές του αριθμού των εγκαρτερούντων ανεπλήρωνεν η ηρωική απόφασις αυτών να θανατωθώσι πολεμούντες μέχρι του τελευταίου ανδρός. "Έφτασεν η ώρα " έλεγε προ της μάχης ο Παπαφλέσσας προς τους συμπολεμιστάς, " έφθασε η ώρα εις την οποίαν ο καθείς πρέπει να εκπλήρωση το χρέος του προς την πατρίδα. Ελάτε λοιπόν οι πλησιέστεροι καπεταναίοι να σας ασπασθώ, και πάλιν ανταμωνόμεθα όλοι εις τον Άδην νικηταί". Και ο Μανιάτης καπετάνιος Πιέρρος Βοϊδής Μαυρομιχάλης προσέθηκε με αφελή μεγαληγορίαν ανταξίαν των περί τον Λεωνίδα Σπαρτιατών: "Καθένας στη θέση του, κι όποιος μείνη ας ακούη τα μοιρολόγια των γυναικών".

Κυκλωθέντες πανταχόθεν οι Έλληνες υπό των πυκνών εχθρικών φαλαγγών ημύνοντο δια σφοδρότατου πυρός, αλλ' οι εχθροί και σωρηδόν πίπτοντες και πολλάκις αποκρουσθέντες ηδυνήθησαν όμως βιαζόμενοι υπό των αξιωματικών αυτών, αποκτεινόντων πάντα αποδειλιώντα, να εισχωρήσωσι εκ των όπισθεν εις τους προμαχώνας. Τότε κρατερώτατος συνήφθη δι' αγχεμάχων όπλων αγών περατωθείς "μόνον ότε έπεσεν και ο τελευταίος των Ελλήνων". Την σφοδρότητα της μάχης και την ανδρείαν των πολεμιστών του Μανιακίου εμαρτύρουν τα εντός των οχυρωμάτων συνεσωρευμένα πτώματα και τα συντρίμια των ελληνικών όπλων, θραυσθέντων εν τη λυσσαλέα συμπλοκή. Αλλά την περιφανεστέραν βεβαίωσιν της πολεμικής αρετής αυτών ενείουσιν αυτού του Ιμπραΐμ οι λόγοι όστις ελθών μετά το τέλος της μάχης εις το οχύρωμα του Παπαφλέσσα, διέταξε να στηρίζωσιν όρθιον τον ανευρεθέντα νεκρόν αυτού και ν' αποπλύνωσι την αιυόφυρτον κεφαλήν του. Ατενίσας δ' αυτόν επί πολύ άφωνος και ακίνητος, είπεν εις τους περί αυτόν αξιωματικούς: "Αληθώς ήτο ικανός και γενναίος ανήρ και θα επεθύμουν να τον κατείχον ζώντα και αν ακόμη επέπρωτο να υποστώμεν άλλην τόσην φθοράν".

Δύο μόνον των Ελλήνων έφυγόν τον θάνατον, ο ατρόμητος Χίος σημαιοφόρος, όστις σχίσας την σημαίαν και εγκρύψας τον σταυρόν του κοντού αυτής ηδυνήθη ξιφήρης να διάσχιση τον εχθρικών στρατόν, και άλλος όστις αιχμαλωτισθείς κατώρθωσεν ύστερον ν' απόδραση. Οι λοιποί πάντες έπεσεν και τα οστά αυτών εκάλυπτον επί πολλά έτη την γην ταύτην. Τις μεταξύ των ευσεβώς περισυναχθέντων οστών τούτων, όσα εκ της φθοροποιού πνοής του χρόνου περισιλέχθησαν, τις να διακρίνη, του πρωταθλητού από των συναθλητών του τα λείψανα; Πώς θα αναγνωρίσωμεν ποία είναι του Παπαφλέσσα τα οστά και ποία του Πιέρρου Βοϊδή; Πώς ν' ανεύρωμεν τα οστά του Αθανασούλη Καπετανάκη, του Αναστ. Γυφτάκη, Μπουχανά, του Γκότζη, των Οικονόμων, του Παναγιώτη Κεφάλα και των άλλων καπεταναίων; Πώς δε ν' αποχωρήσωμεν από τούτων τα οστά των στρατιωτών αυτών, των εκατοντάδων εκείνων των αφανών ηρώων οίτινες πιστώς εκπληρούντες το χρέος των προς την πατρίδα, υπέμειναν προθύμως τον θάνατον, καταλείποντες έρημους τους οίκους, χήρας τας γυναίκας, ορφανά τα τέκνα; Όχι δεν είνε ανάγκη διακρίσεως. Πάντων των πολεμιστών του Μανιακίου τα οστά ας κατατεθώσιν αναμίξ αδελφωμένα, διότι και τα οστά του τελευταίου μαχητού είνε εξ ίσου άγια, εξ ίσου πολυτίμητα ως τα οστά του Παπαφλέσσα.

Η φλογερά του αρχηγού ψυχή είχε κατά την επίσημον εκείνην ώραν, ενσαρκωθή εις τα σώματα των συναγωνιστών του, και πάντες οιονεί συνεταυτίσθησαν συναποθανόντες εν τη ηρωική θυσία εις τον βωμόντης πατρίδος.

Εις πάντας τους πεσόντος αρμόζουσιν οι υψηλοί λόγοι του αρχαίου ποιητού, διότι αληθώς ευκλεής ήτο η τύχη αυτών και ωραίος ο θάνατος, εκκλησία δε ο τάφος αυτών, και τοιούτον εντάφιον ούτε ευρώς, ούτε ο πανδαμάτων θ' αμαύρωση χρόνος, αλλ' η μνήμη αυτών θα παραμείνη αιωνία!